

SZABÓ GÁBOR

Szűkülő terek

HELTAI JENŐ: NÉGY FAL KÖZÖTT. NAPLÓJEGYZETEK 1944–1945

Pirosodjék fönn a zászlón, egész világ lássa,
Hogy a magyar dicsőségnek nincs elmúlása.

János vitéz (daljáték)

1943. október 4-én Himmler az SS-Gruppenführerekhez intézett beszédében többek közt a következőket mondta: „Most egy valóban súlyos ügyre kívánok utalni előttek teljes őszinteséggel. (...) A zsidók evakuálására gondolok, a zsidó népség kipusztítására. (...) Mindezt hajthatatlan kítartással véghezvinni, és – kivéve az emberi gyengeség eseteit – közben megőrizni megvesztegethetetlen tisztességünket, ez az, ami keménnyé tett bennünket. Történelmünkben a dicsőségek egy megíratlan és soha meg nem írható fejezete ez.”¹

Himmler döbbenetes szavainak utolsó mondata – amelyet pl. Rolf Hochhuth is felhasznál *A helytartó* című darabjában² – sok más egyéb mellett a történelmi emlékezet működésének kérdését is felveti. Himmler nem csupán a történelem elbeszélésének, sajátos szemszögű narratívába rendezésének győztes megillető privilégiumát fogalmazza meg, hanem a hallgatás, elhallgatás, a felejtés szükségszerűségét hangsúlyozza a dicső múlt makulátlan ábrázolásának érdekében. (Ennek ijesztő lehetőségét reprezentálja Robert Harris *Fatherland* című regénye³, ami a 75. születésnapját ünneplő Hitler Európájában játszódik. A főhősök titokzatos gyilkosságok nyomába eredve szereznek véletlen tudomást a holokauszt eseményeiről, s a birtokukba jutott szupertitkos információk miatt maguk is üldözötté válnak.)

Az emlékezeti tér, ez aligha lehet vitatható, egyúttal politikai cselekvési mező is, ahol többek közt az emlékezés és a felejtés rendje feletti uralomért folyik a küzdelem. Harris alternatív történelmi víziója a mindenkori emlékezeti rezsimek ideológiai és politikai meghatározottságára hívja fel a figyelmet, amely a múlt feldolgozásában és hivatalossá formált elbeszélésében saját érdekeinek megfelelően szelektálja az etikai megfontolásokat. Amikor Kertész Imre a *Valaki más*-ban leírja életművének egyik legillúziótlanabb mondatát, tulajdonképpen szintén az emlékezetpolitika esendő történelmi determináltságát rögzíti: „Ne fe-

A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Idézi: ROSENFELD, Alvin H., *Kettős halál. Elmélkedések a holokausztirodalomról*. ford. Peremiczky Szilvia, Budapest, Gondolat Kiadó, 2010, 80.

² Rolf HOCHHUTH, *A helytartó*, ford. Kalász Márton, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1966, 223.

³ Robert HARRIS, *Führer-nap*, ford. Balázs György, Budapest, Aranyhíd Kiadó, 1993

ledjük, hogy Auschwitzot korántsem Auschwitz volta miatt számolták fel, hanem mert fordult a hadiszerezence.”⁴

A történelem általános politizálódási folyamata a holokauszt, illetve a vészkorszak emlékezetét kultúránk egyik kiemelt mozzanatává tette. Mindez egyrészt összefüggésbe hozható azzal az általános tendenciával, amelynek során az utóbbi évtizedekben az emlékezet-diskurzusok globálissá válása figyelhető meg. E „kulturális muzealizáció” (Hermann Lübbe) annak a váagnak kifejeződése, hogy az idő instabillá válásával és a megélt tér széttöredezettségével szemben valami biztosnak tűnő fogódzót találjunk, s ebben az értelemben a jövőtől való félelem helyeződik át az emlékezésbe. A jelen kiterjedése összezsugorodik, a nyugati civilizáció saját körtörténetének végtelen analízisébe feledkezve végzi a maga emlékezetgyakorlatait. Újfajta „rossz közérzet” üti fel a fejét az emlékezetkultúrában – amint ezt Aleida Assmann taglalja freudi allúziókat is érvényesítő könyvében⁵ –, melynek jól látható lenyomata a mainstream kultúra retro-divatja, a fotográfia szerepének növekedése, a trauma-irodalom reneszánsza, a posztmodern történelmi regények áradata, az önéletrajzok, visszaemlékezések dömpingje, vagy az önmuzealizáció egyéb társadalmi gyakorlatai. A megemlékezések korában megnő a szemtanúk száma és szerepe, megannyi marginalizált társadalmi csoport kísérli meg emancipálni magát, visszaszerezni (megszerezni) történelmi identitását. Ebben a történelmi prezentizmusban (ahol eltűnnek a határok múlt és jelen közt, s a ma élők válnak felelőssé, bíróvá vagy épp vezeklővé az ősök bűneiért) gyakorlatilag a történelem bármely eseménye egy „jóvátételi eljárás” emlékezetpolitikai eseménye lehet.

A vészkorszak emlékezeti vizsgálatának azonban mindezekon túl is kiemelt jelentőséget tulajdonítanak azok a filozófiai, társadalomelméleti, szociológiai és persze irodalmi művek, amelyek a holokausztot civilizációnk alapító aktusaként, a radikális gonosz kultúránktól immár elidegeníthetetlen eseményeként kezelik. Ez a szembenézés – ismét csak ama rossz közérzet jegyében – nem csupán a humanista antropológia, az emberről alkotott idealisztikusnak tűnő kép újragondolására, de kultúránk teljes történetének átértékelésére sarkall. Olyan dolgokról kényszerít elmélkedni, amelyek alapvető változásokat tesznek szükségessé észlelésünk módozataiban, „világban való létünk” értelmezhetőségében, a tudat új rendjének kifejeződésében. S jóllehet a nyugati civilizációban az emlékezés globálissá hatalmasodott, az emlékezetgyakorlatok minden esetben sajátos nemzeti jelleggel is bírnak, amennyiben a regionális múltak újraértelmezésének politikai feladatára is vállalkoznak – amelyet ugyanakkor csak a nemzetközi emlékezetfilozófiák módszertanán és fogalomkészletén keresztül képesek megvalósítani.

A holokauszttal történő társadalmi szembenézés másként ment (vagy nem ment) végbe a világ különböző tájain, a múlttal történő számvetés időben és térben eltérő módozatainak leíró elemzései gyakori szereplői az emlékezetpolitikával kapcsolatos írásoknak. Sajátos térségi meghatározottságuknak köszönhetően a kelet-európai országokban a helyzet e tekintetben is különleges, amennyiben itt jóval hosszabb időn keresztül halasztódott a múlt emlékezetpolitikai feldolgozása, mint az USA, vagy Nyugat-Európa országaiban. Hogy napjainkban mennyiben vált ez a szembenézés olyan társadalmi gyakorlattá Magyarországon, amely valamiféle nemzeti konszenzust lett volna képes teremteni, az már csak azért is nehezen meg-

⁴ KERTÉSZ Imre, *Valaki más*, Budapest, Magvető, 2002, 79.

⁵ Aleida ASSMANN, *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*, ford. HUSZÁR Ágnes, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2016.

válaszolható kérdés, mert – bár talán tévedek – még magának az efféle *kollektív* (azaz *nem* aktuálpolitikailag terhelt) nemzeti önvizsgálatnak a szükségességét illetően sem nagyon látni különösebb ösztársadalmi erőfeszítéseket.

Azzal együtt sem, hogy az áldozatok, tanúságtévők emlékezései már jó pár évtizede egyre nagyobb számban hozzáférhetőek a hazai könyvkiadás jóvoltából. A II. világháború befejezése után pl. a *Valóság* egyik szerzője, miközben szemlézi a közelmúltban megjelent könyveket, a papírhányra hivatkozva már akkor indokoltan tartaná a nagy számban megjelenő visszaemlékezések kiadásának korlátozását, miközben persze emberileg „érthetőnek” tartja, hogy a háború befejeztével nagyon sokan meg akarják osztani olvasóikkal a szenvedéstörténetüket.⁶ 1945 és 1948 között pedig újabb „félszáz jelentősebb memoár látott napvilágot” a vészkor-szak eseményeiről.⁷

A kommunista hatalomátvétel után viszont a holokauszt kiszorult a társadalmi közbeszédből, és nem csupán eseményként tabuizálódott, de az elmaradó gyászmunka következményeképp a többségi társadalomban egy elnyomott és soha fel nem dolgozott, s néma gyűlöletként felszínre törő büntudat támadt a túlélőkkel szemben, melyet az is tovább erősített, hogy sokan közülük kommunisták, sok esetben vezető funkcionáriusok lettek.⁸ Így aztán annak ellenére, hogy a Kádár-korszakban olyan megrázó, esetenként irodalmi tekintetben is értékes visszaemlékezések jelentek meg, mint Ember Mária, Zsolt Béla, Szép Ernő visszaemlékezései, Bruck Edith memoárja, Nyiszli Miklós könyve, stb., mégsem formálódott ki az a narratív keret, amely az áldozatok és a túlélők személyes múltreprezentációi alapján lehetőséget kínált volna a személyes és kollektív önvizsgálatra.

Ebbe a sorba illeszkedik a Magvető nemrégiben újraindított *Tények és tanúk* sorozatában megjelentetett Heltai Jenő-napló⁹, amelyben az író a német megszállás pillanatától kezdődően bő egy éven keresztül csaknem napi rendszerességgel jegyzi fel a vele és családjával történeteket. A sorozatban egyébként jelent már meg hasonló kötet, mégpedig a költő Kemény Simon 1942 és 1944 közt íródott naplója¹⁰, melynek lapjain (a *Négy fal között*höz hasonlóan) a mindennapi élet súlyos körülményeitől kezdve a belpolitikai, a külpolitikai és a katonai események, a nyomor, az áru- és élelmiszerhiány, a rettegés döbbenetes leírásai olvashatók, s ahol szorongató pontossággal ábrázolódik a budapesti zsidók reménytelen helyzete. Kemény egyébként tragikus halált halt, 1945 januárjában egy SS-kommandó hatolt be villájába, és a ház melletti telken őt és öccsét egyszerűen kivégezték.

Heltai naplójának címe nem kevés malíciával utal Kosztolányi 1907-es kötetére, (ön)gyilkos iróniával érzékeltetve a falak közé szorítottság metafizikai szenvelgése és brutálisan egzisztenciális léthelyzetei közti leírhatatlan különbségeket. A fal ez esetben ugyanis nem csak a zsidótörvények miatt minduntalan zsugorodó életlehetőségek metaforája, hanem annak az egyre szűkülő fizikai lélettérnek a megnevezése is, melybe az író a folyamatos fe-

⁶ CZIBOR János, *Az új magyar könyvtermelés mérlege*, *Valóság*, 1945/2, 67–70 (idézi: ZOMBORY Máté, *Magyar Golgota. Politikai közösség és múltreprezentáció 1945 után*, Szociológiai Szemle, 2015/1., 68.)

⁷ BOTOS János, *Mit tudott a magyar közvélemény az Endlősungról? = Nyitott/Zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914-1949*, Budapest, Napvilág kiadó, 2013, 303.

⁸ vö: HELLER Ágnes, *A holokauszt és a nemzedékek = Uő., Auschwitz és Gulág*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2002, 87.

⁹ HELTAI Jenő, *Négy fal között. Naplójegyzetek 1944-1945*, Budapest, Magvető, 2017.

¹⁰ KEMÉNY Simon, *Napló 1942-1944*, Budapest, Magvető, 1987.

nyezettség elől menekülve beszorul, s melynek egyik utolsó stádiumáról tárgyyszerű egyszerűséggel rögzíti a következőt: „Új életforma kezdődött számunkra: a pincében való élet.” (434)

A *Napló* olyan elementáris erejű dokumentum, amely az események részletes, legtöbb esetben szikár, érzelemmentes adatolásával mutatja be a zsidók tárgyiasításának, dehumanizálásának összetett és pontosan megtervezett folyamatát. *Hajtűkanyar* című művében Ember Mária lapidáris egyszerűséggel foglalja össze ezt a folyamatot: „...először elvenni a pénzt, az ékszert, de száz pengőt és a karikagyűrűt meghagyni; kizárni az embert a kamarából, az ipartestületből, kirúgni az állásából, de egyelőre meghagyni a lakásában (...), aztán elviszik az embert az otthonából a város legocsmányabb részébe, de néhány bútordarabot még magával vihet, még pislákolhat a remény, hogy ott kihúzhatja a háború végéig. Alig négy héttel később azoktól a darabjaitól is meg kell válnia, behozzák ide, erre az eleven trágyadombra, de húszkilónyi ruhaneműt még cipelhet, még... (...) . Hogy mire volt jó ez a fokozatosság? Megmondom. Muszáj apróra összetörni az embert ahhoz, hogy ezt elviselje. Normál körülmények között élő, jóllakott embert egyetlen idehozni nem lehet. Az lázad, mert még az uja hegyében érzi a díványpárnája plüssfogását, nebbich.”¹¹ A társadalmi térből történő fokozatos kiszorítás (melynek logikus következménye a fizikai megsemmisítés), a társadalmi lény attribútumainak és jogainak megvonása, az ember egyszerű dologgá változtatásának processzusa Heltai *Naplójában* sem valamiféle nagyívű egzisztenciális drámaként reprezentálódik, hiszen a napi bejegyzések csak állapotokat, helyzeteket, pillanatnyi információkat rögzítenek, s nem rendeződnek – visszamenőlegesen, a vég, a befejezés ismeretében – történetzerű folyamatot bemutató narratívába. Heltai így ír ezzel kapcsolatban abban a bevezetőben, amelyet akkor fogalmazott, midőn 1949-1950 tájkán felmerült (majd gyorsan meg is hiúsult) a *Napló* részleges publikálásának lehetősége: „A gépiesen papírra vetett jegyzetöredékeket, a ma már megfejthetetlen titokzatos rövidítéseket, a kezdőbetűvel jelzett neveket – kik voltak ezek a derék vagy haszontalan emberek, hova lettek, élnek-e még, meghaltak? – nem tudtam értelmes, világító egészé átmasterkedni, a mű tökéletlen maradt. Nem története, nem regénye egy szegénnyel teljes csúnya esztendőnek, a legjobb esetben is afféle elvetélt líra csak.” (11) Nem *történet* tehát és nem *regény*: ezek a negatív műfaji megjelölések bizonyos értelemben persze összefüggésbe hozhatók azokkal a kortárs nyelvfilozófiai, reprezentációelméleti fejtegetésekkel, amelyek a holokausztt ábrázolhatóságának (ábrázolhatatlanságának) esztétikai kritériumait vizsgálják, ám Heltai beismerése alighanem másra vonatkozik. A *Napló* azért nem áll össze „világító egészé”, mert – épp a napi bejegyzések töredezettségéből következően – hiányzik belőle az a távlat, az utólagos visszatekintés azon perspektívája, amely lehetővé tenné az események rendezett, okozatiságra épülő összefésülését, folyamatként történő szemlélését. A naplóró folyamatosan *benne van* az eseményekben, az emlékező pedig *visszatekint* rájuk: ezek az eltérő pozíciók nem csupán műfaji eltéréseket, narratív különbségeket eredményeznek, hanem a *megértés* lehetőségeit is módosítják. Emil Fackenheim beszél arról, hogy a szemtanúk beszámolóí időnként kevésbé hitelesek, mint azoké az emlékezőké, akik valamennyire már távol állnak a történetektől. Őt magát ugyan fogva tartották Saschsenhausenben, ám – mint írja – csak akkor értette meg igazán, mi is ment ott végbe, min is ment ő maga keresztül, amikor jóval később elolvasott egy Saschsenhausenről szóló tanulmányt.¹²

¹¹ EMBER Mária: *Hajtűkanyar*, Budapest, Katalizátor Iroda, 1994, 84–85.

¹² idézi: ROSENFELD, i. m.50.

Heltai naplójának erejét többek közt éppen az események rendezetlen, esetleges pontosságú, nem egyszer inkonzisztens rögzítése adja. Azt mutatja meg ugyanis ezáltal, hogyan válik a valóság státusza tökéletesen bizonytalanná, hogyan oldódnak fel, válnak kétségessé szinte percről percre azok a biztosnak tűnő fogódzók, amelyek mindaddig az emberi élet biztosítékai voltak. Nem tudható, mi tekinthető hitelesnek, igaznak, és mi az, ami csupán a szép számmal terjedő álhírek egyike. A realitás eme megszűnését, s a vele járó rémisztő egzisztenciális bizonytalanságot az egyik bejegyzés a következőképp érzékelteti: „Az állítólag szót március 19-ike óta legalább ezerszer írtam le.” (203) Mindemellett viszont a *Napló* többször is tényként rögzít olyan információkat, amelyekről tudható, hogy tévedéseket, álhíreket, hamis információkat kezelnek valóságként. Ilyen például az akkor már egy éve halott Bálint György mauthauseni fogolyként történő említése (259), a szintén halott Vágó Béla és Kun Béla megnevezése a politikai jövő embereiként (287), a nyilas főhadiszállás tévesen történő lokalizálása a Jávor-villában (355) stb. A hírek és álhírek közti különbségtétel nyomozható lehetetlensége, a tévedések realitásként történő kezelése (erre egy ízben utal is: „Összekeverem a dolgokat, elvesztettem a fonalat” (335)) olyan szürrealitássá változtatja a mindennapi valóságot, amelyben minden lehetségesnek tűnik, és a leghihetlenebb dolgok is természetesnek mutatkoznak. Az egymásnak ellentmondó információk jelenléte is ezt a valóságzavart jelzi, a pillanatnyilag hitelesnek, mérvadónak vélt állítások egymást kioltó hálózata nem az átlátható rend, hanem a végtelenített ideiglenesség állapotát tükrözi: „Minden nap száz évre távolodunk el a tegnaptól” – fogalmazza meg a valóságérzékelés semmissé válásának eme tapasztalatát az egyik bejegyzés. (59) Míg egy májusi, talán csupán a reménykedéstől fűtött mondat azt rögzíti, hogy „vidéken a paraszt nem antiszemita, segíti a zsidókat” (114), két hónappal később egy baráti információ alapján már arról tudósít, hogy „vidéken rettenetesen nagy az antiszemitizmus” (221). Ugyancsak májusban azt írja, hogy „a kormány és a sajtó uszítása eddig nem fogott a népen” (107), júniusban már hazafias kötelességként említi az egyre szaporodó feljelentéseket (122). A *Napló* számos bejegyzése tudósít egyébként arról a lelkes buzgalomról, amellyel a lakosság a zsidók elleni gyűlöletét – természetesen hazafias szellemtől hajtva – érvényre juttatja. Néhány ezek közül a mindennapokból ellesett olyan jelenet, amely a történelemkönyvekben ugyan nem szerepel, mégis sokkal pontosabban adja vissza azt a viszolyogatóan ijesztő atmoszférát, ami Budapestet jellemezhetette 1944-ben. Ilyen például annak az óvóhelyen hallott párbeszédnek a rögzítése, amely egy házaspár és egy idősebb úr között zajlik: *Első úr* másodikhoz: „Nézd csak, hogy ebben a rendes keresztény házban még mindig hány büdös zsidó van!” *A második*: „Ki kell irtani valamennyit!” *A felesége*: „Ti csak isztok, és a szájakotok járatjátok, de nem cselekedtek!” (100). Vagy a maga tömör drámaiságában a következő: „Révész Bélát feljelentette a cselédje vagyoneltitkolás miatt, letartóztatták. Semmije sincs.” (115)

A létezés fokról-fokra megszűnik otthonként funkcionálni – a szónak metafizikai és persze a nagyon is hétköznapi értelmében egyaránt –, s a feleslegesség, idegenség egyre nyomasztóbb érzése fokozatosan erősödő haláltapasztatalként tárgyiasul: „Halálra vagyunk ítélve” – ismeri fel szinte közönyösen Heltai Jenő 1944. június 13-án (140). S a naplóról döbbenetes tapasztalata, hogy ez a halálra-ítéltség a lakosság körében nem csak hogy természetes állapotként tudatosul, de nagyszerű lehetőségként is jelentkezik, már ami a zsidó javakhoz való könnyű hozzáférést jelenti: „Rendes emberek számára is természetesnek látszik nem csak az, hogy a zsidótól büntetlenül el lehet venni mindent, hanem az is, hogy ez nem bűn,

hanem jutalma annak az érdemnek, hogy valaki keresztény” (262). „Mindenki megőrült, a zsidóktól nyugodtan ellopnak mindent. Tudják, hogy a zsidó nem meri feljelenteni. Gazdag emberek, tisztességes emberek lelkipurdalás nélkül kiemelik a nekik tetsző holmit a zsidó lakásokból.” (221) Miközben pedig – a *Négy fal között* a szemtanú hitelességével ezt többször is rögzíti – a budapesti járókelők néma közönnyel szemlélik az utcán hajtott zsidó menetoszlopokat. (367)

A megváltozott valóság és a térvizonyok folytonos szűkülése egyszersmind az idő állagának és szerkezetének módosulását is magával vonja. Heltai ezt az időtapasztalatot azzal próbálja naplójában jelezni, hogy bizonyos események után új időszámítást kezd, amelyet a napi dátum mellett folyamatosan jelöl a napi bejegyzések felett. Így például jelzi és számlálja a sárga csillag viselésével kezdődő napok számát, a gettósítás időszámítását, vagy a Szálasi-hatalomátvétel napjait. Minden egyes új időzóna újabb szerepváltozatok, létdimenziók, térvizonyulások elsajátítását igényli, vagyis az alkalmazkodás, a túlélési stratégiák egyre nehezebben megvalósítható koreográfiáit teszi szükségessé. Az egymásba rétegződő idők mind átláthatatlanabbá váló szerkezete – a Szálasi-hatalomátvétel másnapján például ez az időmegjelölés olvasható: „Hétfő, október 16., 213-ik, 196-ik, 115-ik, 55-ik, 2-ik nap. A csillag 28-ik hete.” (320) – miközben a rigorózus pontosság dokumentatív precizitását sugallja, paradox módon éppen az elveszettség egzisztenciális élményét rögzíti. A kikökönt idő és az összecszúzó tér irrealitásában csupán az egyre sűrűbben sorjázó zsidótörvények valósága jelent borzasztó iránytűt, stabil igazodási pontokat. A *Napló* nem csak ezeket a törvényeket dokumentálja és kommentálja megjelenésük napján, hanem – a Heltait jellemző humort megvilantva – szarkasztikusan azt is feljegyzésre méltónak ítéli, ha éppen nem tud tudósítani efféléről: „A mai nap zsidórendelet nélkül múlt el.” (70) Néha egyébként az elképesztően értelmetlen, ám megalázóan húsba vágó rendeletek megmagyarázhatatlan és bornírt ostobaságát is hasonló lakonikus iróniával érzékelteti: „Endre László végre megvalósította régi álmát: a zsidókat kitiltotta a nyilvános fürdőkből.” (75) S hogy a krónika még abszurdabb legyen, a gettóban, a pincében, idegen búvóhelyeken mindeközben szinte folyamatosan a Heltai szövegei alapján komponált *János vitéz* daljátéka szól aláfestő zeneként a rádiókból, hangszórókból, amelyet szerzője ugyan kifejezetten utált, ám eleinte mégis ennek köszönhetően került el a listára kerülést. (75) A mesei világ és a náci terror valóságának összejátéka, ha lehet, még szürreálisabb dimenzióba helyezi az amúgy is döbbenetes eseményeket.

A *Napló* egy-egy odavetett megjegyzése, mellékesen elejtett mondata sok esetben rettenetesen izgalmas mentalitástörténeti adalékokkal is szolgál a korszak mindennapjainak érzékeltetéséhez. A város hangulata, a személyközi viszonyok működése, az emberek pszichológiai kondicionáltsága és számos nyelvi manírja sejlik fel ezekből a mozzanatokból; olyan részletek tehát, amelyek a legprecízebb történelmi beszámolóknál is pontosabban adják vissza a korszak hétköznapi életét. Az egyik ilyen elszomorító adalék az üldözött zsidók közbeszédének egyik paneljére vonatkozik: „Érdekes a zsidóknak az emberekről való felfogása: Szálasi jó ember, Vajna jó ember, Jaross és Rajniss kedves és jó ember, a német katonák kedves és jó fiúk.” (387) Valami egészen hasonlóról tudósít egyébként Szép Ernő is az *Emberszagban*: „Elképesztő zsidó divat, még a háború előtti, Hitlert zsenivé avatni. Sőt Göbbels dr.-t is. Száz meg száz hím és nőstény hang jön a fülembe vissza: azért a Hitler egy zseni! Göbbels egy zseni! Azt hiszik, ez igen intelligens dolog, elismerni hangosan, hogy azért zseni a Hitler, a

Göbbels! Zsenizni, kik őket szennyel borítják és kínhalálra taszítják.”¹³ Talán mindennél jobban és tragikusabban mutat rá a létükben fenyegetett zsidók életbe történő kapaszkodására, pszichoszomatikus állapotára ez a jelenség. Hiszen alighanem egy olyan, a psziché maradék épségét megóvni kívánó elhárító mechanizmusról lehet szó, amely egész egyszerűen a – nyilván mindenki előtt pontosan ismeretes – brutális valóság eltagadásán, elfojtásán nyugszik, s az ún. reakcióképzés mechanizmusán át olyan pszichológiai habitust hoz létre, amelyben egy ellenirányú megszállás veszi át a hatalmat. S ha már pszichológiánál tartunk: Heltai gyakorta írja le az álmait. Letaglózó dokumentumok ezek is, hiszen bennük a terrorral szembesülő szorongás jelenik meg az álmok nyelvén: „terror szülte álmok”, ahogyan Koselleck fogalmaz a Harmadik Birodalom idejéből összeállított álomgyűjtemény kapcsán.¹⁴

A *Napló* tanúsága szerint az álom mellett Heltai számára a nyelv tűnik egy másik lehetséges menekülési útvonalnak. A *Napló* gyakran kitér a kultúra fokozatos megszűnésére, az ország barbarizmusba süppedésére, hamar felismeri, mit is jelent a németek bevonulása a magyar kultúra szempontjából: „A németek bejövételének a napján megszűnt a magyar irodalom” (85), írja május elején, hogy aztán alig egy hónap múlva már a zsidó szerzők által írt művek csaknem félmillió példányának bezúzását rögzíthesse. (147) Az alkotómunkától történő megfosztás, a véglegesnek tűnő kiszorulás a nyelvből és a lassan amúgy is eltűnő kultúrából Heltai számára – a fizikai mellett – alighanem a szellemi otthon elvesztését jelentette. Ennek mintegy pótlékként fel-feltűnnek a *Napló*ban olyan bejegyzések, amelyek egy (soha meg nem valósuló) regényterv szilánkjait tartalmazzák, ám ami igazán érdekes, az Heltai szójegyzet-gyűjteménye, amelyeken keresztül mintha az elvesztett, korrumpálódott, „a rettegés és a hazugság edényeivé”¹⁵ változtatott nyelv megtisztításával, frissítésével próbálkozna. Lajstromozza pl. azokat a szavakat, kifejezéseket, amelyek a háborús hétköznapi társalgási nyelvhasználatában, szlengjében honosodtak meg újabban a pesti utcákon (446), idegen kifejezések magyarításával kísérletezik (119), sőt, a szovjet csapatok bevonulása után orosz-magyar szótárjegyzeteket készít – az itt listázott szavak sokat elárulnak a szovjet katonák és a civil lakosság közti kapcsolódások szerkezetéről is (498). Ezek a szójegyzékek – amellet, hogy érzékletesen izgalmas adalékok a háborús Budapest kommunikációs habitusához – azt is jelzik, hogy Heltai milyen makacs kitartással próbált ismét hazára lelteni az elrabolt nyelvben.

¹³ SZÉP Ernő, *Emberszag*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, 149.

¹⁴ Reinhart KOSELLECK, *Terror és álom. Módszertani megjegyzések a Harmadik Birodalom időtapszlatához*, ford. HIDAS Zoltán = *Uő., Elmúlt jövő*, Budapest, Atlantisz, 2003, 328.

¹⁵ George STEINER, *Az odvas csoda*, ford. OSZTOVITS Levente = *Uő., Egyre távolabb a szótól*, Budapest, Európa Könyvkiadó, é.n., 184.